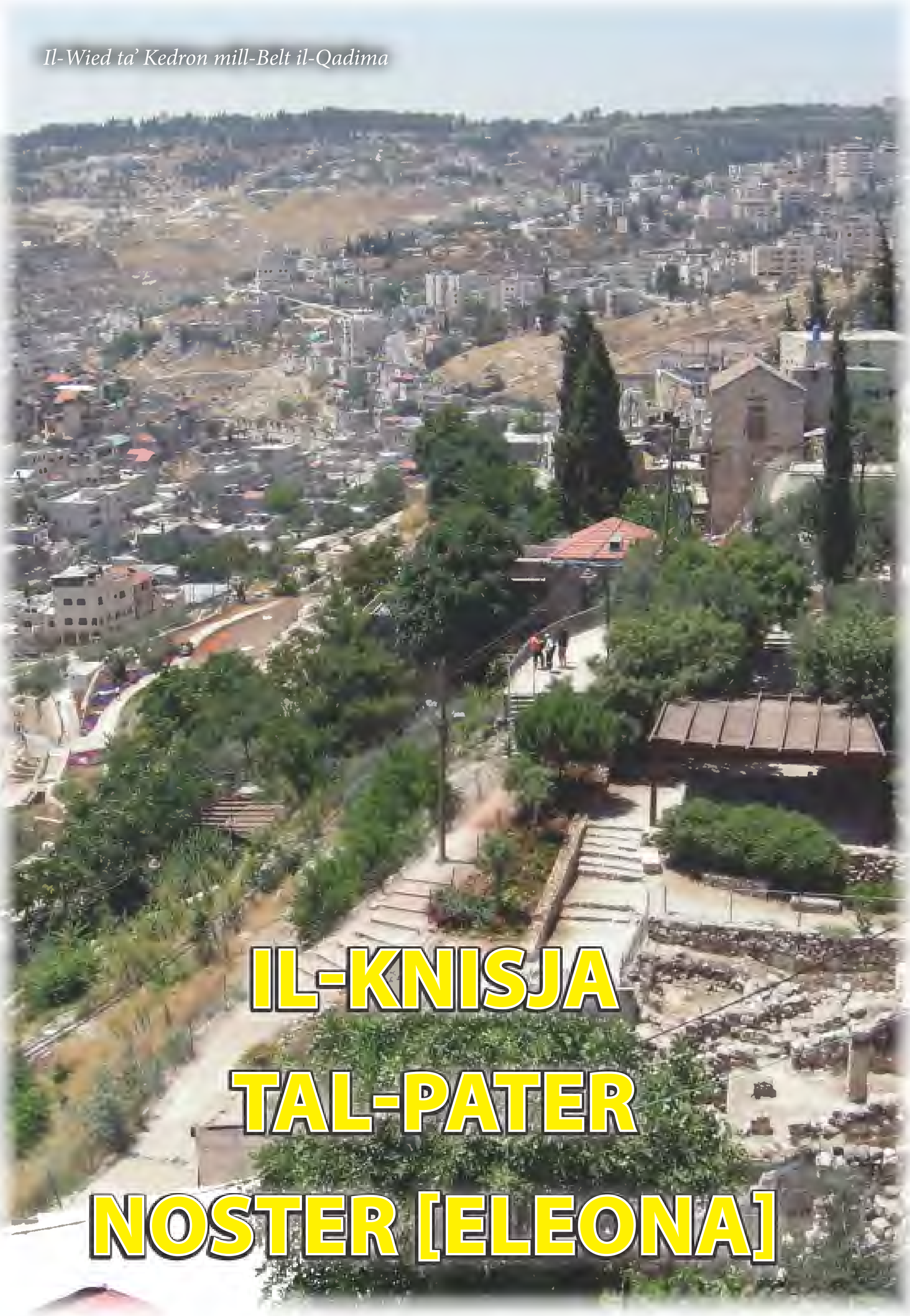

Il-Wied ta' Kedron mill-Belt il-Qadima

IL-KNISJA TAL-PATER NOSTER [ELEONA]

Noel Muscat ofm

Knejjes Antiki meqruda f'Ġerusalemm

Ftit passi 'l isfel mill-quċċata tal-Għolja taż-Żebbuġ, fejn hemm il-fdalijiet tal-Knisja tal-Axxensjoni, it-triq li tinżel u tinfired fi tnejn, naħa minnhom li tinżel lejn Betfaġe (kienet anke tasal sa Betanja qabel ma nbena l-ħajt ta' sigurtà bejn Ġerusalemm u l-kumplament tat-territorji Palestinjani), u naħa oħra li tinżel lejn il-Ġetsemani u l-Wied tal-Kedron. F'dan il-post hemm id-daħla taż-żona sagra li fiha kienet tinsab il-Knisja tal-*Pater Noster*, u l-kripta jew għar qaddis li fih il-Mulej għallem it-Talba tal-Missierna lill-Appostli. Illum minn din il-Knisja fadal biss xi ftit fdalijiet, imma l-għar qaddis għadu jeżisti u fih il-pellegrini jfakkru l-preżenza tal-Mulej li fuq l-Għolja taż-Żebbuġ kien jistkenn mal-Appostli f'dan l-għar, fejn kellimhom dwar l-aħħar żminijiet.

Il-Kripta tal-Pater Noster

Il-Knisja Biżantina tal-*Eleona*

Fl-ewwel snin tas-seklu 4 dan l-għar fuq l-Għolja taż-Żebbuġ ġie identifikat mit-tradizzjoni Kristjana bħala l-Post li fih Ġesù kien jinġabar mal-Appostli u li minnu tela' s-sema. Fuq kollox dan il-Post kien marbut mal-profeziji ta' Ġesù dwar il-qerda tat-Tempju u t-tieni miġja tiegħu fl-aħħar żminijiet. Wara li l-Imperatur Kostantinu ta l-libertà lill-Kristjani fis-sena 313, u speċjalment wara li ommu Elena żaret l-Art Imqaddsa fis-sena 326, nafu li ftit snin wara, ċertament qabel is-sena 333, Elena hawnhekk bniet Knisja. Xhieda ta' dan insibuha fil-kitbiet tal-Pellegrin ta' Bordeaux u tal-istoriku Ewsebju ta' Ċesarija. Elena, fil-fatt kienet bniet tliet Bażiliċi fuq it-"tliet għerien mistiċi", jiġifieri l-Għar tan-Nattività f'Betleħem, l-Għar tal-Qabar ta' Kristu f'Ġerusalemm, u proprju hawnhekk, fl-Għar li fih il-Mulej kien jistkenn mal-Appostli fuq l- Għolja taż-Żebbuġ.

Meta l-pellegrina Egeria żaret l-Art Imqaddsa fis-

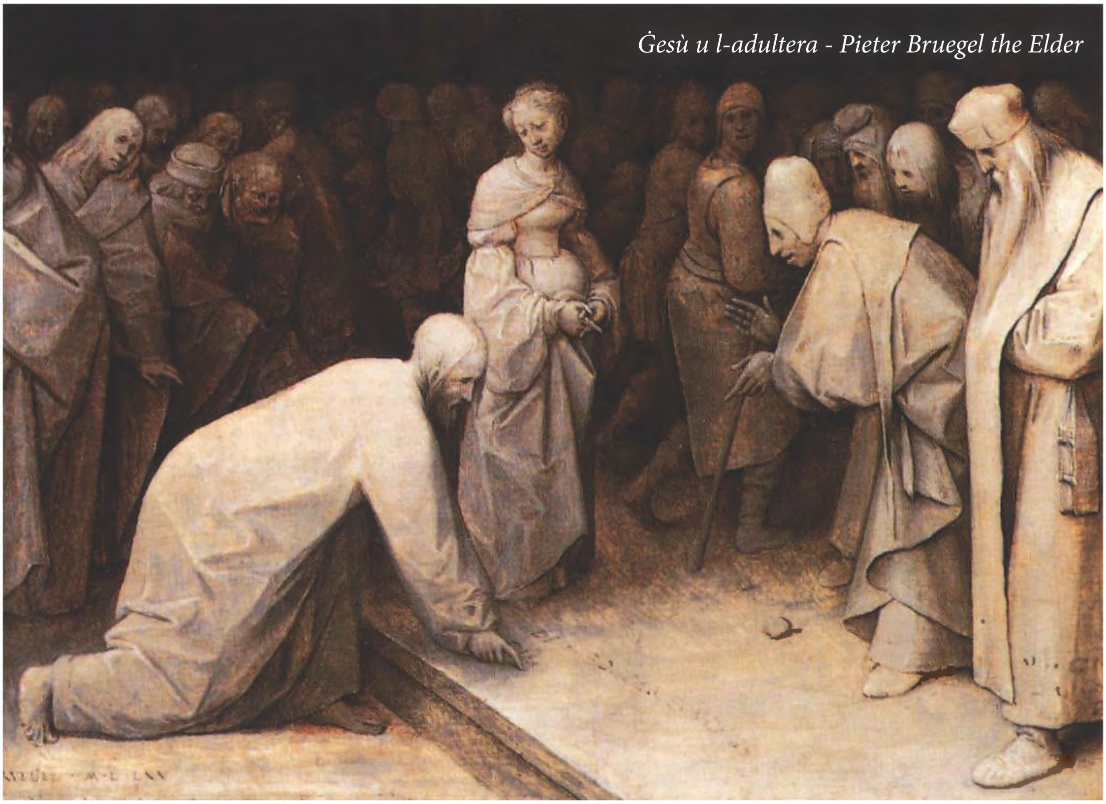

sena 384, it-tradizzjoni tal-Axxensjoni kienet ġiet spostata minn dan l-għar għall-quċċata tal-għolja, ftit 'il fuq, fejn Egeria tgħid li żaret il-Post tal-Axxensjoni fuq l-*Imbomon*, l-ogħla punta tal-Għolja taż-Żebbuġ. Ma nafux jekk dak iż-żmien kienx hemm diġà Knisja fuq l-*Imbomon*, għax Egeria ma ssemmix Knisja imma titkellem dwar Knisja fil-każ tal-*Pater Noster*, u tgħid li hawnhekk Kostantinu u Elena kienu bnew Bażilika sabiħa magħrufa bl-isem Grieg 'o 'Ελαίων (*Elaion*), kelma li tfisser 'Żebbuġ'. Minn hawn tnissel l-isem *Eleona*, li bih baqgħet magħrufa din il-Knisja.

Billi din kienet waħda mill-Bażiliċi kbar tal-Belt ta' Ġerusalem, din il-Knisja kellha parti importanti fil-liturġija ta' Ġerusalemm. Nafu li l-purċissjoni ta' nhar Ħadd il-Palm fl-era Biżantina kienet tibda mill-*Imbomon* u minn din il-Knisja. Kienu jsiru wkoll ċelebrazzjonijiet fiha nhar it-Tlieta u l-Ħamis tal-Ġimgħa Mqaddsa, kif ukoll nhar l-Għid il-Kbir u l-Ottava. Hawnhekk ukoll kienu jsiru ċelebrazzjonijiet fl-Erbgħat ta' wara l-Epifanija u l-Għid. Il-fatt li hawnhekk kienet tiġi ċċelebrata Ħamis ix-Xirka forsi kien marbut mat-twemmin li kien komuni fis-sekli 4 u 5, li din il-Knisja kienet inbniet fuq il-post li fih il-Mulej kien iċċelebra l-Aħħar Ċena.

Lejn is-sena 430 saru xi żjidiet mal-binja ta' din il-Knisja minn Santa Melanja ż-Żgħira, li hawnhekk bniet monasteru tan-nisa maġenb l-*Eleona*, kif ukoll monasteru tar-rħieb li kellhom juffiċjaw kemm f'din il-Knisja kif ukoll fil-Knisja tal-Axxensjoni.

Fis-seklu 6 l-Għar tal-*Pater Noster* u l-Knisja tal-*Eleona* kienu magħrufin ukoll bl-isem *Matzi*, jew *Matheteion*, jiġifieri "tad-dixxipli". Kien fil-*Matheteion* li madwar tlettax-il isqof u patrijarki ta' Ġerusalemm kienu jitfakkru, u xi wħud minnhom ġew saħansitra midfunin hemmhekk.

L-istoriku Eutychius jikteb li l-Knisja tal-*Eleona* nqerdet mill-Persjani fis-sena 614, u damet

meqruda għal bosta sekli, anke sas-seklu 10 meta hu kiteb l-*Annales*. Imma l-Lezzjunarju Gregorjan jgħarrafna li nhar is-16 ta' Diċembru kienet issir il-kommemorazzjoni tal-*Matheteion* "tal-imqaddsa Modestos u Zacharias ta' Ġerusalemm, li wara n-nirien [il-ħerba li ħallew il-Persjani], reġgħu bnew l-*Hagia Sion* u l-*Hagia Anástasis*, u l-*Katholikón* u l-knejjes l-oħrajn qaddisa." Dan kollu juri li l-Knisja tal-*Eleona* forsi ma kinetx meqruda għal kollox, jew inkella li kienet waħda mill-knejjes li reġgħu nbnew minn dawn il-Patrijarki. Lejn tmiem is-seklu 7 hemm dokumenti li jitkellmu dwar l-*Eleona* bħala Knisja li kienet għadha wieqfa, kif jagħmel ukoll Eutychius fis-seklu 10.

Il-Knisja "li fiha Kristu għallem lid-dixxipli" tissemma wkoll fil-*Commemoratorium de Casis Dei*, kitba li saret madwar is-sena 808, u jingħad li kienet uffiċjata minn tlitt irħieb u qassis. Din forsi tista' tirreferi wkoll għall-Knisja ta' San Ġwann, marbuta mal-laqgħa ta' Ġesù mal-mara adultera, rakkont li Ġwann 8,1-11 jambjentah fuq l-Għolja taż-Żebbuġ. F'din il-Knisja Bernard ir-Raħeb kien ra rħama fis-sena 870, li fuqha kien hemm il-kitba li Ġesù kien ħażżeż fuq l-art meta l-adultera ġiet akkużata mill-kapijiet Lhud. Il-knejjes l-oħrajn fuq l-Għolja taż-Żebbuġ li jissemmew il-*Commemoratorium* kienu jinkludu l-Knisja tal-Axxensjoni u l-monasteru ta' San Pietru u San Pawl *in Bisanteo*, li kellu 35 irħieb u li x'aktarx kien monasteru Benedittin li kien twaqqaf fi żmien Charlemagne. Fuq l-Għolja taż-Żebbuġ kien hemm ukoll diversi eremiti li kienu jgħixu f'għerien u ċelel maqtugħin għalihom, u jissemmew eremiti li kienu jitolbu bil-Grieg, bil-Ġorġjan, bis-Sirjak, bl-Armen, bil-Latin u bl-Għarbi. Dan ifisser li l-Għolja taż-Żebbuġ kienet meqjusa bħala Post qaddis ta' ġabra fl-era Biżantina u anke wara, u dan fuq l-ispirazzjoni li kienet tiġi mill-eżempju ta' Kristu li kien jinġabar fuq din l-għolja u jistkenn bil-lejl fl-għerien flimkien mal-Appostli. Fil-fatt nafu li, barra minn dan l-Għar tal-*Pater Noster*, hemm ukoll l-Għar tal-Appostli, qrib tal-Ġetsemani u l-kripta ta' Santa Marija tal-Wied ta' Ġosafat, li wkoll iħares it-tradizzjoni ta' Ġesù li kien jiskenn f'dan l-għar fejn kien jintagħsar iż-żebbuġ, u li fih kellu l-laqgħa bil-lejl ma' Nikodemu (Ġw 3) u fejn ukoll bil-lejl Ġuda wasal biex jittradih qabel il-passjoni.

L-Aħħar Ċena - Dieric Bouts

Il-ħerba li ħallew il-Persjani, kif rajna, ma kinetx totali, għax għandna xhieda li l-Bażilika tal-*Eleona* kompliet tintuża anke fis-sekli ta' wara, ukoll wara li l-Biżantini tilfu Ġerusalem fis-sena 638. X'aktarx li l-qerda kważi totali ta' din il-Bażilika imponenti fuq l-Għolja taż-Żebbuġ seħħet meta l-Kaliff Fatimita Xi'ita tal-Eġittu Al-Ħākim bi-Amr Allah fit-18 ta' Ottubru 1009 ordna li tinqered il-Bażilika tal-Qabar ta' Kristu u bosta knejjes oħrajn f'Ġerusalemm. Din il-ġrajja ħalliet il-Bażilika tal-*Eleona* fi stat tal-biki, li minkejja l-era Kruċjata li ġiet wara dan il-perjodu ikrah, qatt ma setgħet tqum minnha u terġa' għall-ġmiel li kellha bħala waħda mill-isbaħ Knejjes fl-era Biżantina.

Karlu Manju

Dan kollu jurina kemm l-Għolja taż-Żebbuġ kienet tassew żona sagra fl-era Biżantina, u dan minħabba l-fatt li hemmhekk kien hemm diversi knejjes importanti li jfakkru ġrajjiet għeżież fil-ħajja ta' Ġesù.

Billi dawn il-knejjes, l-aktar dik tal-Axxensjoni u din tal-*Eleona* kienu jinsabu barra mill-ħitan ta' Ġerusalemm, kien aktar faċli li, f'każ ta' assedju u gwerra jiġu attakkati u meqrudin, kif fil-fatt ġara bosta drabi fl-istorja.

Il-Knisja tal-*Eleona* fl-era Kruċjata

Meta l-armata tal-ewwel Kruċjata assedjat Ġerusalemm f'Lulju 1099, kien għad hemm l-eremiti fuq l-Għolja taż-Żebbuġ. X'aktarx li l-monasteri li kienu twaqqfu fi żmien Charlemagne fl-istess postijiet tal-Axxensjoni u l-*Eleona* fejn qabel kien hemm monasteri Biżantini, ma kinux għadhom weqfin. Id-deskrizzjoni li jagħti Bartolf ta' Nangis fl-1099 issemmi l-Post fuq l-Għolja taż-Żebbuġ fejn Ġesù għallem lill-Appostli t-talba

tal-Missierna. Hu jsemmi Knisja f'din iż-żona, li x'aktarx aktar tirreferi għall-*Eleona* milli għall-Knisja tal-Axxensjoni, għax hu jgħid li f'din il-Knisja kien hemm bosta oqbra ta' nies qaddisin. Albert ta' Aachen jikteb li t-tberik taż-żjut nhar Ħamis ix-Xirka tas-sena 1011, immexxi mill-Legat Papali Maurizio, Kardinal u Isqof ta' Porto, kien sar fuq l-Għolja taż-Żebbuġ. Forsi dan ġara għax, kif rajna, l-Post tal-*Eleona* kien antikament assoċjat mal-Aħħar Ċena, għalkemm jista' jagħti l-każ li dan l-awtur ħallat l-*Eleona* mal-*Hagia Sion*, fejn jinsab iċ-Ċenaklu. It-*Typikon* tal-Qabar ta' Kristu, datat għas-seklu 10, jgħid li l-Patrijarka ta' Ġerusalemm kien iżur l-*Eleona* nhar Ħamis ix-Xirka, u hemm kien jinqara l-Evanġelju ta' Ġesù li jgħallem lill-Appostli t-talba tal-Missierna.

Minkejja dan kollu, nafu mill-pellegrin Saewulf li żar dan il-Post fl-1102-3, li fil-bidu tal-era Kruċjata l-Knisja ta' *Eleona* kienet imġarrfa. Hu jikteb:

"Daqs tefgħa ta' ġebla bogħod [mill-Post tal-Axxensjoni] l-Mulej kiteb it-Talba tal-Missierna b'subgħajh bil-Lhudi fuq ir-rħam, kif jgħidu l-Assiri; hemmhekk ukoll inbniet Knisja mill-isbaħ, imma wara din ġiet meqruda għal kollox mill-pagani, kif ġralhom il-knejjes l-oħrajn kollha li kienu barra l-ħitan [ta' Ġerusalemm]." Kif diġà rajna, din il-qerda seħħet fl-1009 wara l-ordni tal-Kaliff Al-Hākim.

L-Abbati Danjel, fl-1106-8, jitkellem dwar l-*Eleona*, u jgħid: "Hawnhekk inbniet Knisja kbira li għandha għar taħt l-altar, li fih Kristu għallem lid-dixxipli kif jitolbu l-'Missierna'. Minn hawnhekk sal-quċċata tal-Għolja taż-Żebbuġ, il-post tal-Axxensjoni tal-Mulej, hemm distanza ta' 90 driegħ [163 metri]."

Il-Knisja tal-*Eleona* tissemma wkoll mill-awtur ta' *de Situ Urbis Ierusalem*, kitba Kruċjata tas-snin qabel l-1114. Il-Knisja kbira li ra l-Abbati Danjel kienet x'aktarx il-Bażilika tal-*Eleona* li kienet inbniet minn Kostantinu u Elena, imma din nafu li kienet imġarrfa għal kollox, u għalhekk dan il-pellegrin Russu minn Kiev seta' ra biss il-pedamenti u xi ftit fdalijiet, kif għadha tidher sal-lum. Jista' jkun, iżda, li kienet teżisti xi forma ta' kappella f'dan il-Post, li inbniet fl-ewwel snin tas-seklu 12, jiġifieri fil-bidunett tal-era Kruċjata fl-Art Imqaddsa.

Fl-1152, Sven Svendson, isqof ta' Viborg fid-Danimarka, u ħuh Eskil, kmandant tal-flotta Daniża, sabu Knisja fqajra fil-Post tal-Għar tal-Missierna fuq l-*Eleona*. Għalkemm kienu gwerriera, id-dehra ta' dan il-Post kien okkażjoni ta' konverżjoni, u t-tnejn baqgħu l-Art Imqaddsa u wara li mietu ndifnu, kif kienu xtaqu, fil-Knisja tal-*Eleona*. Dwarhom Conrad ta' Everbach jikteb li huma ħadmu biex dik il-kappella jħottuha u flokha jibnu Knisja akbar u aktar eleganti, li fiha mbagħad ġew midfuna lejn is-snin 1152-53.

Il-Mappa ta' Cambrai (c. 1150) turi Knisja fuq l-Għolja taż-Żebbuġ, lejn il-lemin tal-mogħdija li kienet tinżel mill-Knisja tal-Axxensjoni għall-Ġetsemani. Il-kronista Għarbi Al-Idrīsī wkoll jirreferi għal din il-Knisja fl-1154: "Fit-triq li tinżel l-Għolja taż-Żebbuġ hemm Knisja mill-isbaħ u mibnija b'ġebel b'saħħtu, li tissejjaħ il-Knisja tal-*Pater Noster*."

Pellegrin ieħor li żar il-Knisja fl-1170 jikteb li taħt l-altar kien hemm ġebla li fuqha Kristu kien kiteb il-Missierna bil-Grieg. Fl-1172 Theodoric jiddeskrivi l-Knisja tal-*Eleona* u jgħid li kienet tinsab mal-ġenb tal-Għolja taż-Żebbuġ, fejn kienet tibda t-triq li tinżel lejn Betanja. Isemmi l-kitba tat-talba tal-Missierna minn Ġesù, li kienet meqjuma taħt l-altar tal-Knisja, u jgħid li f'nofs il-Knisja kien hemm 30 targa li kienu jwasslu fl-għar-kripta li fih il-Mulej kien joqgħod jgħallem lill-Appostli.

Il-Grieg Ġwanni Phocas, li żar Ġerusalemm fl-1177,

jikteb li daħal fil-Knisja tal-Axxensjoni u fil-kappella fejn hi midfuna Santa Pelaġja, u jżid : "Hemm Knisja oħra, fejn il-Mulej għadda lid-dixxipli t-talba tal-'Missierna'. Fuq ix-xellug tal-belt [Knisja] hemm monasteru tal-Latini, li nbena fuq il-pedamenti ta' monasteru ieħor li kien inbena mill-meqjuma Melania."

Hu possibbli li l-bini tal-monasteru li ra Phocas kien dak tal-Abbazija Latina tal-Axxensjoni fuq l-Għolja taż-Żebbuġ, li kien jinsab lejn it-tramuntana tal-*Eleona*. Ir-rabta intima bejn dawn iż-żewġ knejjes, li kienet ilha evidenti mill-era Biżantina, jidher li kompliet ukoll fl-era Kruċjata. Il-Knisja tal-Axxensjoni, iżda, tidher li kienet l-aktar importanti mit-tnejn. Fil-fatt, nhar jum l-Axxensjoni l-Patrijarka ta' Ġerusalemm kien imur fuq l-Għolja taż-Żebbuġ imexxi purċissjoni. Din il-purċissjoni kienet tieqaf l-ewwel fil-Knisja tal-*Pater Noster*, jew *Eleona*, fejn kien jiltaqa' kulħadd, u wara li l-ministri sagri kienu jilbsu l-paramenti, kienu jkomplu f'purċissjoni lejn il-Knisja tal-Axxensjoni.

Il-purċissjoni ta' nhar Ħadd il-Palm, li kienet tibda minn Betanja, kienet tgħaddi maġenb il-Knisja tal-Axxensjoni u dik tal-*Eleona*, qabel tibda nieżla lejn il-Wied tal-Kedron biex titla' lejn Ġerusalemm, kif fil-fatt għada ssir illum ukoll.

Il-Knisja tal-*Eleona* wara t-tmiem tal-era Kruċjata

Ma għandniex informazzjoni dwar jekk il-Knisja tal-*Eleona* ġietx meqruda wara l-1187. Għalkemm Wilbrand ta' Oldenburg jikteb li l-monasteri (*claustra*) fuq l-Għolja taż-Żebbuġ kienu meqrudin meta hu żar Ġerusalemm fl-1211-12, x'aktarx li hu kien qed jirreferi biss għall-Knisja tal-Axxensjoni, u fil-fatt iħawwad il-Knisja tal-*Pater Noster* mal-Knisja tal-Agunija tal-Mulej fil-Ġetsemani. Fl-1283 Burchard tal-Għolja ta' Sijon jikteb:

"Fuq l-istess muntanja, lejn in-nofsinhar [ta' Santa Pelaġja], inqas minn tefgħa ta' ġebla bogħod, hemm Knisja oħra, li tissejjaħ id-Dar tal-Ħobż, fejn il-Mulej għallem lid-dixxipli jitolbu u fejn hu kiteb it-Talba tal-Missierna fuq ġebla."

Il-Knisja tal-*Eleona* jsemmiha wkoll Ludolph ta' Sudheim fl-1336-41, imma għandna l-ewwel xhieda li kienet meqruda mill-Franġiskan Patri Nicolò di Poggibonsi, fil-*Libro d'Oltremare*, miktub fl-1345-50:

"Fuq il-lemin tat-triq hemm ħajt li jiġi fuq Knisja, imma llum din hi meqruda u ma fadal xejn minnha għajr il-paviment tal-ġebel. Taħtha hemm ġiebja, u lejn il-punent, fuq il-ħajt, hemm ġebla kbira li fuqha wieħed jista' jara miktubin il-kelmiet tat-Talba tal-Mulej."

Jidher li din il-ġiebja kienet tagħmel parti mill-Bażilika Kostantinjana tal-*Eleona*, u li x'aktarx kienet tinsab fid-daħla (*atrium*) tal-istess Bażilika. Giacomo di Verona jgħid li, barra mill-ġiebja u l-ġebla bit-Talba tal-Mulej, kien hemm ukoll ġebla oħra li kienet tfakkar il-Post li fih Ġesù beka fuq Ġerusalemm (Lq 19,42) u ħabbar il-qerda tagħha. Jgħid ukoll li fuq l-Għolja taż-Żebbuġ kien hemm Knisja żgħira li fiha l-Appostli kienu jiltaqgħu u fejn ifformulaw is-*Symbolum*, jew il-Kredu tal-Appostli, bit-tnax l-artiklu tal-fidi.

Il-pellegrin Felix Faber (1483-84) jiddeskrivi l-Knisja tal-*Eleona* (li kienet ukoll magħrufa bl-isem ta' Knisja ta' San Mark, forsi minħabba r-rabta mal-isem Grieg *Matheteion*) u jgħid li kienet Knisja kbira imma mġarrfa għal kollox. Hu wkoll isejħilha "d-dar tal-ħobż." Din il-Knisja mġarrfa kompliet tiġi indikata bħala l-post li fih l-Appostli sawru l-Kredu u fejn il-Mulej għallimhom it-Talba tal-Missierna.

Tentattiv biex tinbena mill-ġdid il-Knisja tal-*Eleona*

Mill-1850 in-nies lokali li bdew jibnu djar fuq l-Għolja taż-Żebbuġ, bdew jieħdu ħafna mill-ġebel u fdalijiet antiki li kien hemm fil-Knisja mġarrfa tal-*Eleona*, inklużi korniċuni, kapitelli Korinzi u kolonni, u bdew jinnegozjaw dan il-ġebel storiku biex jintuża fil-bini tal-oqbra Lhud li hemm fil-Wied ta' Ġosafat. B'hekk il-Knisja tal-*Eleona* sfat meqruda b'mod sistematiku u sal-lum ftit huma l-fdalijiet li wieħed jista' jara meta jżur dan il-Post Qaddis.

Bejn l-1857 u l-1868, Aurelia Bossi, prinċipessa De Le Tour ta' Auvergne u dukessa ta' Bouillon, irnexxielha tibda tixtri l-proprjetà tal-Knisja tal-*Eleona*. Hi offriet il-parti tal-punent lill-gvern ta' Franza, li offrieha lill-White Fathers, kif kien għamel ukoll fil-każ tal-Knisja ta' Sant'Anna f'Ġerusalemm. Fuq in-naħa tal-lvant hi bniet kjostru u kappella bejn l-1870 u l-1872 u offriethom lis-Sorijiet Karmelitani ta' Carpentras (Vaucluse). Li ma kinetx taf kien li, taħt din iż-żona kien hemm ix-*chevet* tal-Knisja tal-*Eleona*, jiġifieri l-abside nofs tond bil-kolonni, li bejniethom kien hemm kappelli żgħar madwar l-istess abside. Imma, waqt li kien qed isir ix-xogħol tal-bini tal-kjostru ħareġ għad-dawl l-Għar qaddis li fih il-Mulej għallem lill-Appostli t-Talba tal-Missierna. Dan kien jinsab fil-livell tal-kripta taħt l-altar maġġur tal-Knisja tal-*Eleona*. Matul dawn ix-xogħlijiet din il-kripta ġiet mirduma u fuqha nbena l-kjostru tal-Karmelitani.

Fl-1910-11 saru skavi fiż-żona tal-White Fathers. Il-fdalijiet tal-Knisja antika tal-*Eleona* kienu ftit u rovinati għal kollox. Saru wkoll skavi fil-kjostru tas-Sorijiet Karmelitani, u reġa' ħareġ għad-dawl l-Għar qaddis tal-*Pater Noster*. Sfortunatament, matul l-Ewwel Gwerra Dinjija dan is-sit sar post li fih ġew

Is-Santwarju tal-Pater Noster

stazzjonati suldati Torok u Ġermaniżi, u dawn qalgħu ġebel antik mill-Għar biex bnew kċina. Fit-2 ta' Jannar 1920 tqiegħdet l-ewwel ġebla biex tinbena mill-ġdid il-Knisja tal-*Eleona* fuq il-pedamenti tal-Bażililka Kostantinjana. Din il-Knisja kellha tiġi ddedikata lill-Qalb Imqaddsa ta' Ġesù. Bejn l-1927-28 il-parti tal-punent tal-kjostru tas-Sorijiet Karmelitani tħattet biex hekk seta' jiġi restawrat l-Għar u fuqu tinbena l-abside tal-Knisja l-ġdida. Fl-1933 inbena kjostru ieħor wara l-post fejn kellu jkun hemm l-abside, kjostru li għadu jeżisti sal-lum u li fih hemm imwaħħlin diversi *maioliche* tat-Talba tal-Missierna f'diversi lingwi, inkluża verżjoni bil-Malti tal-1936. Imma l-Knisja l-ġdida qatt ma nbniet, u sal-lum għadu jidher biss il-paviment tal-presbiterju fuq l-Għar qaddis imdawwar mill-arkati tal-kjostru tas-Sorijiet Karmelitani. Fuq wara nbniet Knisja tal-monasteru tal-istess Sorijiet. Xi fdalijiet tal-Bażilika Kostantinjana tal-*Eleona* għadhom jidhru fil-parti tal-punent tal-presbiterju, bejn l-Għar u l-faċċata parzjalment mibnija tal-Knisja li kienet ippjanata.

Fis-sena 2011 l-arkeoloġi Dumnikani tal-École Biblique et Archéologique Française de Jérusalem mexxew kampanja ta' skavi fiż-żona tal-Bażilika Kostantinjana tal-*Eleona*, fejn kien hemm fdalijiet ta' binjiet diversi, fosthom monasteri. L-iskavi saru taħt il-patroċinju tal-Konsolat Ġenerali tar-Repubblika ta' Franza, li hi l-proprjetarja taż-żona tal-Knisja tal-*Eleona*, jew tal-*Pater Noster*.

Is-Santwarju tal-*Pater Noster* illum

Id-daħla għall-fdalijiet tal-Knisja tal-*Pater Noster* jew tal-*Eleona* jinsabu ftit distanza 'l isfel mill-quċċata tal-Għolja taż-Żebbuġ, fejn it-triq tinżel fuq in-naħa l-waħda lejn ir-raħal ta' Betfaġe, fejn hemm is-Santwarju li jfakkar it-tluq ta' Ġesù lejn Ġerusalemm nhar Ħadd il-Palm, u n-naħa l-oħra lejn il-panorama fuq il-belt ta' Ġerusalemm, li minnha taqbad it-taraġ u n-niżla wieqfa lejn il-Wied tal-Kedron u l-Ġetsemani.

Il-pellegrin jidħol l-ewwel fiż-żona li kienet antikament okkupata min-navata ċentrali tal-Bażilika Kostantinjana ta' *Eleona*. Illum minn din il-Bażilika ma jidher xejn, ħlief xi bażi ta' ħitan u kolonni. Imma wieħed jista' jieħu idea tal-kobor ta' din il-Knisja meta jilmaħ il-ħitan li nbnew meta kien hemm il-proġett li din il-Knisja terġa' tinbena. Hemm ukoll faċċata bi tliet fetħiet għall-bibien. Barra din il-faċċata kienu saru l-iskavi reċenti fuq il-fdalijiet tal-bini li kien hemm maġenb il-Knisja tal-*Eleona*. Instabu wkoll xi fdalijiet tal-paviment mużajkat tal-Bażilika.

Lejn il-lvant imbagħad hemm turġien li jwassluk fuq il-kjostru li nbena fiż-żona li fiha kien hemm il-presbiterju u l-abside forma ta' *chevet* li semmejna aktar 'il fuq. Din il-pjattaforma nbniet fuq il-kripta antika tal-Knisja, li kienet ġiet mirduma meta sar il-bini tal-kjostru. L-unika parti li għadha teżisti hi l-Għar tal-*Pater Noster*, li hemm taħt il-presbiterju, pjuttost orjentat fid-direzzjoni tax-xlokk. Dan hu l-aktar Post qaddis li għadu venerat bħala l-Post li fih il-Mulej għallem lill-Appostli t-Talba tal-*Pater Noster*, u fejn kellimhom dwar il-qerda ta' Ġerusalemm u l-aħħar żminijiet. L-Għar oriġinali kien madwar 7 metri twil u kellu abside ta' 3 metri. Fuq il-punent kellu wkoll passaġġ li jwassal għall-kripta funerarja, imma din kienet ġiet mirduma u l-passaġġ hu mblukkat. L-Għar innifsu ġie wkoll mimsus f'diversi partijiet u illum fadal biss ftit mill-Għar oriġinali. Madankollu dan il-Post joffri dehra tal-fatt li l-Għolja taż-Żebbuġ kienet mimlija għerien naturali, li fihom kien faċli li Ġesù u l-Appostli jsibu kenn bil-lejl kull meta kienu jaslu Ġerusalemm, l-aktar meta l-Belt kienet tkun iffullata

bin-nies fil-festi kbar tal-Lhud. F'dan l-Għar hi drawwa li l-pellegrini jitolbu u jkantaw it-Talba tal-*Pater Noster*, li hi t-Talba tipika tal-Kristjani.

Meta l-pellegrini jduru mal-ambulatorju li hemm madwar il-kjostru jiltaqgħu ma' diversi verżjonijiet bil-lingwi kollha tad-dinja li jġibu l-kliem tal-*Pater Noster*. Il-verżjoni bil-Malti, li saret fl-1936, tinsab fost l-ewwel grupp li wieħed jiltaqa' miegħu fid-daħla tal-lemin tal-ambulatorju tal-kjostru. Kif għidna hi miktuba b'Malti taljanizzat, billi saret fi żmien meta ma kienx għadu ġie stabbilit il-Malti grammatikali kif nafuh illum. Maż-żmien ġew miżjudin diversi *maioliche* oħrajn b'kull tip ta' lingwa u djaletti, anke dawk mhux nazzjonali.

F'nofs l-ambulatorju tal-kjostru wieħed jista' jżur ukoll il-Knisja tas-Sorijiet klawstrali Karmelitani, fi stil gotiku sempliċi, li sservi bħala l-Knisja tal-monasteru tagħhom, li l-kampnar tagħha jidher ukoll jispikka fuq l-Għolja taż-Żebbuġ, speċjalment meta wieħed ikun tiela' minn Betfaġe. Il-Knisja ħiemda u l-ambjent mimli siġar u fjuri jagħtu lil dan is-Santwarju d-dehra kontemplattiva tiegħu, li tfakkar lill-pellegrini fil-valur tat-talb fil-ħajja Kristjana, fuq l-eżempju ta' Ġesù li kien jinġabar f'dan il-Post Qaddis biex jitlob lill-Missier u jgħallem lill-Appostli kif jitolbu.

Riferenzi

Denys Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus*. Volume III. *The City of Jerusalem*, Cambridge University Press 2007, 117-124.